

MULK HUQUQINING VUJUDGA KELISHI, O'ZGARISHI VA BEKOR BO'LISHINING HUQUQIY ASOSLARI

Mardonov Mansur Bahron o'g'li

Fuqarolik ishlari bo'yicha Ishtixon tumanlararo sudining sudyasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20496708>

Annotatsiya. Maqolada mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishining huquqiy asoslari tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi normalari hamda ilmiy-huquqiy qarashlar asosida mulk huquqining yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi yuridik faktlar, uning o'zgarishiga olib keluvchi huquqiy munosabatlar va bekor bo'lish asoslari o'rganiladi. Shuningdek, mulk huquqini amalga oshirish va himoya qilish bilan bog'liq ayrim masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar: mulk huquqi, mulkdor, yuridik fakt, egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, mulk huquqining bekor bo'lishi, fuqarolik huquqi, ko'chmas mulk, bitim.

Kirish. Mulk huquqi insoniyat taraqqiyoti davomida shakllangan eng muhim huquqiy institutlardan biri hisoblanadi. Jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, mulkiy ne'matlarning yaratilishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanish jarayonlari bevosita mulk huquqi bilan bog'liqdir. Har qanday davlatning iqtisodiy qudrati, avvalo, unda mulk munosabatlarining qay darajada tartibga solinganligi va mulkdorlarning huquqlari qanchalik ishonchli himoya qilinishi bilan belgilanadi. Shu sababli mulk huquqi fuqarolik huquqining eng muhim institutlaridan biri sifatida e'tirof etilib, uning mazmuni, amalga oshirilish mexanizmlari hamda himoya usullari doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib kelmoqda.

Mulk huquqi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va huquqiy ahamiyatga ham ega bo'lgan murakkab institut hisoblanadi. Chunki mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari fuqarolar hamda yuridik shaxslarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlaydi, tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga xizmat qiladi va mamlakatda investitsiyaviy muhitning barqarorligini mustahkamlaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti munosabatlari rivojlanayotgan sharoitda mulk huquqining huquqiy asoslarini takomillashtirish, xususiy mulkning daxlsizligini ta'minlash hamda mulkdorlarning qonuniy manfaatlarini himoya qilish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy va huquqiy islohotlar mulk munosabatlarini yanada rivojlantirish, xususiy mulkning jamiyatdagi mavqeini mustahkamlash hamda uning huquqiy kafolatlarini kuchaytirishga qaratilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mulkning barcha shakllari teng huquqliligi, xususiy mulkning daxlsizligi va davlat tomonidan himoya qilinishi mustahkamlab qo'yilgan. Ushbu konstitutsiyaviy normalar fuqarolik qonunchiligida o'zining mantiqiy davomiga ega bo'lib, Fuqarolik kodeksida mulk huquqining mazmuni, subyektlari, obyektlari, vujudga kelish, o'zgarish va bekor bo'lish asoslari batafsil tartibga solingan.

Mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi fuqarolik huquqi nazariyasida alohida ahamiyatga ega bo'lgan masalalardan biridir. Chunki aynan ushbu jarayonlar orqali mulkiy munosabatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va tugatilishi amalga oshadi.

Mulk huquqining vujudga kelishi yangi mulkiy huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishini ifodalasa, uning o'zgarishi mavjud huquqiy munosabatlarning mazmuni yoki subyektlarida muayyan o'zgarishlar yuz berishini anglatadi. Mulk huquqining bekor bo'lishi esa mulkdorning muayyan mol-mulkka nisbatan egalik, foydalanish va tasarruf etish vakolatlarining tugashiga olib keladi.

Fuqarolik qonunchiligida mulk huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishiga asos bo'ladigan yuridik faktlar keng doirada belgilangan. Jumladan, yangi ashyo yaratish, bitimlar tuzish, meros olish, egasiz mol-mulkni egallash, yuridik shaxslarni qayta tashkil etish kabi holatlar mulk huquqining vujudga kelishiga sabab bo'lsa, mol-mulkni boshqa shaxsga o'tkazish, mulkdan voz kechish, mol-mulkning nobud bo'lishi, rekvizitsiya, musodara va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa holatlar ushbu huquqning bekor bo'lishiga olib keladi. Shu jihatdan mazkur institutning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganish fuqarolik huquqi fanining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda sud amaliyotida mulk huquqini tan olish, ko'chmas mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish, yer uchastkalarini olib qo'yish, meros munosabatlari va mulkni himoya qilish bilan bog'liq nizolarning ko'payib borayotgani ushbu masalaning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Mazkur holat mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq huquqiy mexanizmlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishni talab etadi.

Shu munosabat bilan ushbu maqolaning maqsadi mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishining huquqiy asoslarini O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi hamda zamonaviy huquqiy doktrina nuqtai nazaridan tahlil qilish, mazkur institutning nazariy va amaliy jihatlarini yoritish hamda uni takomillashtirishga oid ilmiy xulosalarni ishlab chiqishdan iboratdir. Mazkur tadqiqot davomida mulk huquqining mazmuni, uning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi yuridik faktlar, huquqning boshqa shaxslarga o'tish mexanizmlari hamda bekor bo'lishining huquqiy asoslari kompleks ravishda o'rganiladi.

Adabiyotlar tahlili. Mulk huquqi fuqarolik huquqining eng qadimiy va fundamental institutlaridan biri sifatida nafaqat milliy, balki xalqaro huquqshunoslik fanida ham keng tadqiq etilgan. Ushbu institutning nazariy asoslari Rim huquqi davridayoq shakllana boshlagan bo'lib, keyinchalik turli huquqiy tizimlar rivojlanishi jarayonida takomillashtirilib borilgan. Mulk huquqi masalalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarda uning iqtisodiy mohiyati, huquqiy tabiati, subyektlari, obyektlari, vujudga kelish asoslari hamda himoya mexanizmlari keng yoritilgan.

Mulk huquqining nazariy asoslarini tadqiq etishda Rim huquqi olimlarining qarashlari muhim ahamiyatga ega. Rim huquqida mulk huquqi (*dominium*) shaxsning ashyo ustidan mutlaq hukmronligi sifatida talqin qilingan. Ushbu yondashuv keyinchalik zamonaviy fuqarolik huquqi tizimlarining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Rim huquqshunoslari mulk huquqining asosiy vakolatlari sifatida egalik qilish (*ius possidendi*), foydalanish (*ius utendi*) va tasarruf etish (*ius disponendi*) huquqlarini e'tirof etganlar. Mazkur konsepsiya bugungi kunda ham ko'plab davlatlar fuqarolik qonunchiligining nazariy poydevori bo'lib xizmat qilmoqda.

Rossiyalik huquqshunos olimlar E.A. Suxanov, Yu.K. Tolstoy va A.P. Sergeyevlarning ilmiy ishlari mulk huquqi nazariyasini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. E.A. Suxanov mulk huquqini ashyoviy huquqlarning markaziy instituti sifatida baholab, uni shaxsning mol-mulk ustidan qonun bilan himoyalangan hukmronligi deb ta'riflaydi. Olimning fikricha, mulk huquqi nafaqat mulkdorning iqtisodiy manfaatlarini ta'minlaydi, balki fuqarolik muomalasining barqarorligini ham kafolatlaydi. U mulk huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishini fuqarolik-huquqiy munosabatlarning dinamik elementlari sifatida ko'rib chiqadi.

Yu.K. Tolstoy va A.P. Sergeyev esa mulk huquqining vujudga kelish asoslarini dastlabki va hosila asoslariga ajratish nazariyasini rivojlantirganlar. Ularning fikricha, yangi ashyo yaratish, egasiz mol-mulkni egallash va mulk orttirish muddati dastlabki asoslar sirasiga kirsa, shartnomalar, meros va yuridik shaxslarni qayta tashkil etish hosila asoslarni tashkil etadi. Ushbu tasnif bugungi kunda ko'plab mamlakatlar fuqarolik qonunchiligida qo'llanilmoqda.

Mulk huquqining huquqiy tabiatiga oid ilmiy qarashlarda uning absolyut huquq sifatidagi xususiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. M.V. Gordon, D.I. Meyer va G.F. Shershenevich kabi olimlar mulk huquqini absolyut huquq deb hisoblab, mulkdorning huquqlari barcha uchinchi shaxslarga nisbatan himoya qilinishini ta'kidlaganlar. Ularning fikricha, mulk huquqining asosiy belgisi shundan iboratki, huquq egasi o'z vakolatlarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning aralashuviga yo'l qo'yimaslikni talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

O'zbekiston huquqshunoslik fanida ham mulk huquqi masalalari bo'yicha salmoqli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, O.Oqyulov, M.X. Rustambayev, F. Otaxo'jayev, Sh. Asyanov va boshqa olimlarning ilmiy ishlari mazkur institutning turli jihatlarini yoritishga bag'ishlangan. O.Oqyulov mulk huquqini fuqarolik huquqining markaziy instituti sifatida tavsiflab, uning iqtisodiy va huquqiy mazmuni o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni asoslab bergan. Olimning fikricha, mulk huquqining samarali himoya qilinishi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi va investitsiyaviy jozibadorlikning oshishida muhim omil hisoblanadi.

M.X. Rustambayev o'z ilmiy tadqiqotlarida mulk huquqining konstitutsiyaviy kafolatlariga alohida e'tibor qaratgan. U xususiy mulkning daxlsizligi tamoyili demokratik huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, mulk huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq barcha munosabatlar qonun ustuvorligi va adolat prinsiplari asosida tartibga solinishi lozim.

So'nggi yillarda xorijiy va milliy ilmiy adabiyotlarda mulk huquqining yangi obyektlari bilan bog'liq masalalar ham keng tadqiq qilinmoqda. Xususan, raqamli aktivlar, elektron mulk, virtual obyektlar va intellektual mulk obyektlarining huquqiy maqomi bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar mulk huquqi institutining rivojlanayotganligini ko'rsatadi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida mulk huquqining an'anaviy nazariyalarini zamonaviy talablarga moslashtirish zarurati ilmiy doiralarda faol muhokama qilinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, Konstitutsiyasi hamda Oliy sud Plenumining mulkiy nizolarni ko'rib chiqishga oid qarorlari mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishining huquqiy asoslarini belgilovchi muhim normativ manbalar hisoblanadi.

Ushbu hujjatlar mulkdorlarning huquqlarini himoya qilish, mulkiy munosabatlarning barqarorligini ta'minlash va fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining qonuniy manfaatlarini kafolatlashga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi masalalari huquqshunoslik fanida yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, iqtisodiy islohotlar, raqamlashtirish jarayonlari va yangi mulkiy munosabatlarning shakllanishi ushbu institutni yanada chuqurroq tadqiq etishni talab etmoqda. Ayniqsa, mulk huquqining sud amaliyotida qo'llanilishi, ko'chmas mulk bilan bog'liq nizolarni hal etish hamda mulkdorlarning huquqlarini samarali himoya qilish masalalari bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Asosiy qism. Mulk huquqining vujudga kelishi fuqarolik huquqining muhim institutlaridan biri bo'lib, u muayyan shaxsning mol-mulk ustidan egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish vakolatlariga ega bo'lishini anglatadi. Mulk huquqining vujudga kelishi jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u fuqarolar, yuridik shaxslar hamda davlatning mulkiy manfaatlarini amalga oshirish uchun huquqiy asos yaratadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida mulk huquqining vujudga kelishiga sabab bo'luvchi yuridik faktlar va ularni amalga oshirish tartibi batafsil tartibga solingan. Ushbu normalar mulkiy munosabatlarning barqarorligini ta'minlash, mulkdorlarning huquqlarini himoya qilish hamda iqtisodiy muomalani rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mulk huquqining vujudga kelishi ma'lum yuridik faktlar natijasida yuzaga keladi.

Fuqarolik huquqi nazariyasida bunday asoslar odatda dastlabki va hosila asoslarga bo'linadi. Dastlabki asoslarda mulk huquqi boshqa shaxsning huquqiga bog'liq bo'lmagan holda paydo bo'ladi. Bunga yangi ashyo yaratish, egasiz mol-mulkni egallash, topilma, xazina topish, qarovsiz hayvonlarni tutib olish va mulk orttirish muddati kabi holatlar kiradi. Masalan, fuqaro o'z mablag'i va mehnati hisobiga uy-joy qurishi yoki yangi mahsulot ishlab chiqarishi natijasida ushbu mol-mulkka nisbatan mulk huquqi vujudga keladi. Bu yerda mulkdorning huquqi avvalgi mulkdorning huquqidan kelib chiqmaydi, balki bevosita qonun asosida shakllanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk huquqining vujudga kelishining eng keng tarqalgan shakllaridan biri fuqarolik-huquqiy bitimlar hisoblanadi. Oldi-sotdi, hadya, ayirboshlash, renta va boshqa shartnomalar asosida mol-mulk bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tadi va yangi mulkdorda mulk huquqi yuzaga keladi. Bunday hollarda yangi mulkdorning huquqi avvalgi mulkdorning huquqiga asoslanadi va shu sababli ular hosila asoslar deb ataladi. Ayniqsa, ko'chmas mulk obyektlari bilan bog'liq bitimlar iqtisodiy muomalada muhim o'rin tutadi. Uy-joylar, binolar, inshootlar va yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarning davlat ro'yxatidan o'tkazilishi mulk huquqining qonuniy ravishda vujudga kelganligini tasdiqlovchi muhim huquqiy omil hisoblanadi.

Mulk huquqining vujudga kelishida meros munosabatlari ham alohida ahamiyatga ega.

Fuqaroning vafoti natijasida uning mol-mulki qonun yoki vasiyatnoma asosida merosxo'rlarga o'tadi. Bunday hollarda merosxo'rlar merosni qabul qilgan paytdan boshlab mulkdor sifatida e'tirof etiladi. Meros huquqi instituti fuqarolarning mulkiy huquqlarining davomiyligini ta'minlash bilan birga, oilaviy va mulkiy munosabatlarning barqarorligini saqlashga

xizmat qiladi. Shu jihatdan meros asosida mulk huquqining vujudga kelishi fuqarolik muomalasining uzviy qismi hisoblanadi.

Yuridik shaxslarni tashkil etish va qayta tashkil etish jarayonlari ham mulk huquqining vujudga kelishiga sabab bo'luvchi muhim yuridik faktlardan biridir. Yangi tashkil etilgan yuridik shaxs uning ustav fondiga kiritilgan mol-mulkka nisbatan mulk huquqiga ega bo'ladi.

Shuningdek, qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish yoki qayta tuzish natijasida mol-mulk huquqiy vorislik asosida boshqa subyektlarga o'tadi. Bu esa iqtisodiy faoliyatning uzluksizligini ta'minlash hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mulk huquqining vujudga kelish asoslari nafaqat fuqarolik huquqi nazariyasida, balki amaliyotda ham katta ahamiyatga ega. Chunki aynan ushbu asoslar mulkdorning huquqiy maqomini belgilaydi, mol-mulkka egalik qilishning qonuniyligini tasdiqlaydi va mulkiy nizolarni hal etishda muhim mezon bo'lib xizmat qiladi. Sud amaliyotida ko'plab nizolar mulk huquqining qaysi asosda vujudga kelganligini aniqlash bilan bog'liq bo'lib, bunday hollarda qonunchilik normalarining to'g'ri qo'llanilishi adolatli qaror qabul qilishning asosiy sharti hisoblanadi.

Shunday qilib, mulk huquqining vujudga kelishi iqtisodiy va huquqiy munosabatlarning muhim tarkibiy qismi bo'lib, u fuqarolar va yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlarini amalga oshirishga xizmat qiladi. Mulk huquqining qonunchilikda belgilangan asoslari mulkiy munosabatlarning barqarorligini ta'minlash, iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish hamda mulkdorlarning huquqlarini samarali himoya qilish uchun zarur huquqiy kafolatlarni yaratadi. Shu sababli ushbu institutni ilmiy jihatdan chuqur o'rganish va amaliyotda to'g'ri qo'llash fuqarolik huquqi rivojlanishining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Mulk huquqi fuqarolik huquqining eng muhim institutlaridan biri bo'lib, jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning huquqiy asosini tashkil etadi. Mulk huquqining mavjudligi fuqarolar va yuridik shaxslarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish hamda mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishiga xizmat qiladi. Shu sababli mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish fuqarolik qonunchiligining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mulk huquqining vujudga kelishi turli yuridik faktlar, jumladan yangi ashyo yaratish, fuqarolik-huquqiy bitimlar tuzish, meros olish, egasiz mol-mulkni egallash va boshqa qonuniy asoslar bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Ushbu asoslarning har biri mulkiy munosabatlarning shakllanishida alohida ahamiyat kasb etadi hamda fuqarolik muomalasining uzluksizligini ta'minlaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida shartnomaviy munosabatlar orqali mulk huquqining bir shaxsdan boshqasiga o'tishi iqtisodiy faollikni rag'batlantiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shuningdek, mulk huquqining o'zgarishi mulkiy munosabatlarning dinamik rivojlanishini ifodalab, mulkdorlar tarkibi, huquqlar hajmi yoki mol-mulkning huquqiy maqomida yuz beradigan o'zgarishlar orqali amalga oshadi. Mulk huquqining bekor bo'lishi esa mol-mulkka bo'lgan huquqning tugashi bilan bog'liq bo'lib, u ixtiyoriy yoki majburiy asoslarda yuz berishi mumkin.

Bunday hollarda qonuniylik, adolatlilik va mulkdorning manfaatlarini himoya qilish tamoyillariga qat'iy rioya etilishi muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi hamda yangi turdagi mulkiy munosabatlarning shakllanishi mulk huquqi institutini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Xususan, ko'chmas mulk obyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, mulkiy huquqlarni sud orqali himoya qilish, elektron aktivlar va raqamli mulk obyektlarining huquqiy maqomini aniqlash bilan bog'liq masalalar qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotida alohida e'tibor talab qilmoqda.

Mulk huquqining samarali himoyasini ta'minlash maqsadida fuqarolik qonunchiligini zamonaviy talablarga mos ravishda takomillashtirish, mulkiy nizolarni hal etishda yagona sud amaliyotini shakllantirish, mulkdorlarning huquqiy kafolatlarini kuchaytirish hamda mulkiy munosabatlarni raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu esa o'z navbatida mamlakatda huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash hamda xususiy mulk daxlsizligini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, mulk huquqining vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishining huquqiy asoslarini chuqur o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu institutning takomillashuvi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning barqaror rivojlanishiga va jamiyat iqtisodiy taraqqiyotiga munosib hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2025.
3. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2025.
4. O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2025.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining ayrim fuqarolik-huquqiy nizolarni ko'rib chiqish bo'yicha qarorlari to'plami. – Toshkent, 2024.
6. Oqyulov O. Fuqarolik huquqi. Umumiy qism. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021. – 456 b.
7. Oqyulov O. Ashyoviy huquqlar va mulk huquqi nazariyasi. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2020. – 312 b.
8. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik huquqi. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar publish, 2022. – 540 b.
9. Asyanov Sh.A. Fuqarolik huquqi: darslik. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021. – 487 b.
10. Otaxo'jayev F.M. Fuqarolik huquqi nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Adolat, 2020. – 368 b.